

Міжнародні зв'язки запорозького козацтва в XVI – XVII ст. у вітчизняній історіографії

Історична пам'ять українців назавжди зафіксувала героїчний пафос козацької боротьби за волю України та людську гідність, що відіграло надзвичайно важливе значення для становлення української національної ідеї – відродження та розбудови нації й держави. Але незмінною складовою цієї героїчної боротьби був міжнародний аспект – відносини як із союзниками, так і з ворогами. На жаль, у більшості популярних і наукових праць з історії України вона постає відірваною від світового історичного процесу. Міжнародні зв'язки України зводилися лише до зовнішніх експансій сусідніх держав на територію України. Такий спрощений підхід не відповідає реаліям минулого. Тому у вітчизняній історіографії лише останнім часом почали з'являтися дослідження, присвячені міжнародним аспектам політичної історії України, особливо в період бездержавності українського народу.

Серед найважливіших проблем сучасної вітчизняної історіографії можна виділити дослідження проблеми історії козацтва в контексті сучасних йому міжнародних відносин, що є метою нашого дослідження.

Ми вважаємо за потрібне проаналізувати доробок істориків, що намагались розглянути військову та політичну діяльність українського козацтва на кордонах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої у XVI ст. та у період Визвольної революції українського народу сер. XVII ст. Доречно звернути увагу на роботи вітчизняних дослідників.

У першу чергу, варто згадати праці дореволюційних українських авторів, що висвітлювали загальний зміст історії України, побіжно торкаючись і козацької проблематики. Більш повно становлення й діяльність українських козацьких формувань розглядали М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович¹. М. Костомаров був першим вітчизняним дослідником, який звернув увагу на історію козацтва кінця XVI ст. у зв'язку з міжнародними подіями. Він зробив нарис про участь козаків у війні молдавського господаря Івони у 1574 р., а також дав стислий опис подій, пов'язаних з молдавськими

походами козаків у 1594-1595 рр. Окремий нарис цього видатного історика присвячений Зіновію Богдану Хмельницькому і його героїчній боротьбі за незалежність України. М.Костомаров розглядає і зовнішньополітичну діяльність українського гетьмана.

Походи козаків у Молдавію у 1594-1595 рр. у зв'язку із загальноєвропейською міжнародною політикою розглянув К.Заклинський. Серед дослідників він першим приділив увагу дипломатичним відносинам козаків із державами "Священної Ліги", створеної проти Османської імперії. Також, молдавські походи козаків 1594-1595 рр. дослідив В.Доманицький, який розглядав їх у зв'язку із повстанням С.Наливайка на Поділлі V той час. Цікавим є те, що дослідник знайшов інформацію про службу Наливайка у австрійського ерцгерцога Максиміліана.

Поряд із цими працями, слід відзначити комплексне дослідження української козацької тематики, здійснене Д.Яворницьким². Він першим заклав підвалини широкомасштабних опрацювань з історії Запорізької Січі. У своїй „Історії запорізьких козаків” він розглянув зв'язки українських козаків із московським урядом та використав описи відвідування Запорізької Січі австрійським послом Е.Лясотою.

Є. Барвінський приділив увагу зовнішньополітичним зв'язкам Австрійської імперії на чолі з династією Габсбургів та папської курії із запорізькими козаками, які шукали підтримки козацтва для боротьби з Туреччиною.

Окремо слід відзначити монографію О.Стороженка „Стефан Баторий и днепровские казаки”. Завдяки використанню дипломатичного листування автор показав місце козацтва у південній політиці Речі Посполитої і вплив зовнішньополітичних факторів (таких як відносин Речі Посполитої із Туреччиною, Кримом, Молдавією і Московією) на заходи польського короля щодо козаків. Дослідник також розглянув участь козаків у Московській війні.

О.І. Рігельман у своїй оповіді про історію Малоросії розглядає героїчну боротьбу козацтва з турецької агресією. Автор приділяє увагу визвольній війні Б.Хмельницького 1648-1654 рр. проти Речі Посполитої, розглядає зовнішньополітичні стосунки Б.Хмельницького, насамперед, переговори з Московією³.

Окремий розділ праці А.Я. Єфименко присвячений подіям визвольної війни сер. XVII ст. Вона приділила увагу молдавському походу сина Б.Хмельницького Тимоша в 1650 р. у союзі з татарсь-

кою ордою, переговорам Б.Хмельницького з Москвою, укладанню Переяславської угоди 1654 р.⁴.

І.П.Крип'якевич у своїй фундаментальній праці, присвяченій Богдану Хмельницькому, в одному із розділів розглянув дипломатичні заходи українського гетьмана, спрямовані на пошук союзників під час війни за незалежність, а потім для війни проти Росії у 1656-1657 рр. Цікавими є факти, наведені автором, про переговори з Венецією, Кримським ханством, Молдавією. Розглядаючи турецько-українські відносини, І.П.Крип'якевич відмічає, що Османська імперія постійно вносила пропозицію про підданство України султану. Показано дипломатичні стосунки з Валахією і Трансильванією під час невдалої війни проти Речі Посполитої та Росії у 1656-1657 рр.⁵.

М.Грушевський здійснив найбільш повний огляд історії козацтва у контексті загальноукраїнського історичного процесу. Новим у його дослідженні було тематичне об'єднання історії козацтва XVI ст. разом із питаннями захисту кордонів, будівлею фортець, способом життя у степовій зоні⁶.

Отже, наприкінці XIX - на початку XX ст. в українській історичній науці, поряд із побіжним розглядом української козацької проблематики у зв'язку зі світовими міжнародними відносинами, оформився напрямок, що здійснював комплексне дослідження військових походів козаків із їх дипломатичною діяльністю під час боротьби за незалежність українського народу.

У радянські часи українська козацька тематика опинилася поза рекомендованими" напрямками досліджень істориків. Однобічно розглядалися стосунки козацтва із Москвою (особливо це стосується подій Переяславської ради 1654 р. Об'єднання України з Росією трактувалося як союз двох братніх народів). Поряд із тим слід відзначити праці О.Апановича, А.Гулистого, В.Голобуцького⁷, у дослідженнях яких розкрито важливі аспекти соціально-економічного та громадського життя, історії військового мистецтва козаків, боротьби запорізьких козаків із турецько-татарською агресією у другій половині XVII ст. Українська історична наука радянських часів, не дивлячись на успішні спроби окремих науковців дослідити історію козацьких формувань в тому числі і в міжнародному контексті, практично не приділила уваги зовнішньополітичним зв'язкам козаків із країнами Європи, розглядаючи лише південний вектор їх зовнішньополітичної діяльності - походи проти Османсь-

кої імперії.

Сучасна українська історіографія має здобутки в дослідженні окремих проблем, пов'язаних з геополітичним становищем українських земель і діяльності козацтва на міжнародній арені у XVI-XVII ст.

Окремої уваги заслуговує комплексне військово - історичне дослідження „Історія українського війська” (огляд українського військового життя від найдавніших часів до революції 1917-1920 рр.), створене у міжвоєнні часи на теренах Західної України, що обумовило достатню об'єктивність та повноту розробки відповідної тематики⁸.

В новітній українській історіографії велике значення для дослідженої проблеми має праця М. Антоновича „Студії з часів Наливайка”. Дана праця побудована на значній кількості джерел, в тому числі рукописів з німецьких архівів. Історія козацтва розглядається з точки зору європейської перспективи. Автор вважає, що Молдавські походи козаків 1594-1595 рр. за масштабністю дій і досягнутих козаками успіхів мають велике значення в історії українського козацтва XVI ст.

Я. Дашкевич приділив увагу такому фактору розвитку українських земель у XVI ст. як Великий кордон між східною та західною цивілізаціями. Привертає увагу дослідження В.Сегійчуком проблеми сприйняття ідеї соборності українських земель у козацьких регіонах⁹. Автор вперше звернув увагу на історію міжнародних відносин козацтва до середини XVII ст. Тема зв'язків Ватикану з козацтвом наприкінці XVI ст. представлена у працях Л.Вінера. О.Дьомінім було досліджено турецько-польський конфлікт 1589-1590 рр., спровокований козаками. В.Панашенко приділила увагу Кримському ханству, його нападам на Україну та походам козаків у Молдавію в XVI ст. Серед фундаментальних досліджень, присвячених діяльності українського козацтва у контексті міжнародних відносин 1561-1595 рр. слід відзначити докторську дисертацію С.Леп'явко¹⁰.

Окремих питанням в сучасній українській історичній науці стоїть розробка концепції „Української революції середини XVII ст.” Активно розробляють фундаментальні складові козацької проблематики цього періоду вчені В.Смолій і В.Степанков¹¹. Слід виділити теорію козацького полівасалітету Т.Чухліба. Привертає увагу спроба цього дослідника переглянути традиційний для радянсь-

кої історіографії погляд на Переяславську угоду 1654 р. Автор пропонує своє бачення цієї угоди, як термінового військового союзу двох держав¹². Поряд із цим, досліджується військово-козацька тематика у працях С.Леп'явка, В.Мицика, С.Плохія, І.Стороженка, В.Заруби та інших¹³. Ними розглядаються загальновійськові аспекти функціонування українських козацьких формувань, військові походи козаків, зовнішньополітичні аспекти Визвольної війни українського народу під керівництвом Б.Хмельницького у середині XVII ст. Відзначимо й аналіз Б.Черкасом та О.Сокиркою основ військової організації та мистецтва українських козаків у XVI - XVII ст., що сприяє розумінню загальних тенденцій військово-політичного життя в Україні¹⁴. В.М. Горобець розглядає Московський вектор зовнішньополітичної діяльності Б.Хмельницького та приходять до висновку, що союз з Московією диктувався практичними інтересами українського гетьмана - з перемогою закінчити війну з Річчю Посполитою, асам союз - термінова угода¹⁵. Слід виділити розроблене В.Брехуненком питання дипломатичних стосунків БХмельницького с Кримським ханством у період визвольної війни. Він також приділяє увагу зв'язкам кубанських і донських козаків з Україною¹⁶.

Видається доречним оцінити внесок у розробку нашої теми представників української еміграції. Так, у доробку О.Оглобліна¹⁷ та Ф.Сисина¹⁸ досліджено міжнародні та військово-політичні аспекти Визвольної війни сер. XVII ст., насамперед стосунки України із Росією, укладання Переяславської угоди у 1654 р.

Таким чином, в історіографії досі не було створено узагальнюючої наукової праці, в якій би давалося комплексне дослідження історії запорізьких козаків у контексті міжнародних відносин у ХУІ-ХУІІІ ст. Найбільшу увагу дослідників привернули проблеми військово-політичної діяльності козацьких формувань як невід'ємної складової європейського і світового історичного процесу впродовж XVI ст. Поступово набирає обертів опрацювання козацької дипломатії під час військово-політичних подій Визвольної революції сер. XVII ст. Переглядаються дипломатичні відносини України з Росією під час визвольних змагань українського народу за незалежність. Прорив у цьому напрямку може зробити сучасна українська історіографія (певні зрушення вже почались, що засвідчується й нашим дослідженням). Залучення нових та переосмислення старих джерел, а також нові методологічні підходи забезпечують

подальшу перспективність зазначених напрямків.

Література:

1. Костомаров Н.И. Исторические произведения. – К., 1989. – 734с; Кулиш П. Записки о Южной России. – К., 1994; Антонович В. Коротка історія козаччини. – К., 1991; Антонович В.Б. Богдан Хмельницький. – К.: Україна, 1992. – 212 с.
2. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. У 3 т.- Т. 1.-К.: Наук. Думка, 1990.-577с; Т.2. – К.: Наук. Думка, 1990. – 557 с; Т.3. – К.: Наук. Думка, 1991. – 556 с.
3. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1991. – 766 с.
4. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – 509 с.
5. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – 403 с.
6. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. – К., 1997. – 696 с; Його ж. Історія України Русі. –Т.V – К, 1994. – 687 с.
7. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресіїв 50-70-і роки XVII ст. – К., 1961. – 247 с; Гулистий А., Апанович О. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К.: Вид - во АН УРСР, 1954. – 351 с; Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К, 1957. – 372 с; Голобуцкий В.А. Запорожская Сечь // Вопросы истории. -1970. - № 12. - С. 93-106.
8. Історія Українського Війська. – Львів, 1992. – 210 с.
9. Сергійчук В. Українська соборність. – К.,1999. – 421 с.
10. Леп'явко С. Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561 – 1595). – Автреф. дисс... докт. іст. наук. – К., 2000. – 37 с.
11. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К, 1999. – 270 с; Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5. – С.61-72.
12. Чухліб Г. Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міжнародних стосунків // УІЖ. –1994. – № 6. – С. 18-24; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. – Київ - Нью-Йорк, 2003. – 261 с.
13. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – 321с; Мищик Ю., Плохій С, Стороженко І. Як козаки воювали: історична розповідь про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ-Київ, 1991.– 211 с; Сергійчук В. Морські походи запорожців. – К., 1992. – 172 с; Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. - Дніпропетровськ, 1996. – 346 с; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – 241 с.
14. Черкас В. Козацьке військо до середини XVII ст. // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. –

К., 2006. –ТІ. – С.472-485; Сокирко О. Военна справа українською козацтва періоду Хмельниччини // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. –Т.І. – С.485-495.

15. Горобець В.М. Московська політика Б.Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // УІЖ. – 1995. – № 4. – С.45-56.

16. Брехуненко В. Витоки Кримської політики Б. Хмельницького // УІЖ. –1995. – №4. – С.87-92; Брехуненко В. Українське козацтво у колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Т. І. – С. 15-143.

17. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 //Переяславська Рада 1654 року. – К., 2003. – С.156-218.

18. Сисин Ф. Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII - початку XVIII сторіччя // Переяславська Рада 1654 року. – К., 2003. – С.431-463.